
ÚVOD Z ROKU 1969

První polovina 20. století se v literárním vývoji zpravidla označuje jako období konstituování a rozvoje moderní české literatury. Její počátky se nejčastěji kladou již do devadesátých let 19. století. Jako důvod se uvádí, že právě tehdy se dovršuje emancipace české literatury ze služebního postavení vůči společnosti, že se rozchází s převládající politickou praxí, jak ji uplatňovaly zejména strany mladočeská a staročeská, a konečně že se tehdy začíná zdůrazňovat estetická funkce literatury a literatura se vymaňuje ze suplování rozmanitých funkcí mimoestetických.

Všechny tyto důvody mají své oprávnění. V devadesátých letech skutečně podstoupila mladá nastupující literární generace rozhodný zápas s konzervativními silami literatury i politiky o pojetí funkce umělecké literatury, právě tak jako již předtím v osmdesátých letech si ho vybojovala i mladá věda. Tento zápas svedli signatáři manifestu České moderny ve znamení rozchodu s dosavadní literaturou a politikou, proti nimž nastolili hlavně ve vystoupeních svého vůdčího kritika F. X. Šaldy vzdorné individualistické gesto a svébytná umělecká kritéria literární tvorby, zejména vnitřní pravdivost díla. Navíc pak devadesátá léta přinesla i značnou směrovou a stylovou diferenciaci tvorby.

Dějiny české literatury do té doby nikdy neznamenaly tak prudké proměny literární normy. Tehdy se v průběhu jednoho desetiletí vystřídala nebo vedle sebe existovala realistická i naturalistická díla, impresionismus a symbolismus, dekadentní hnutí, které v českých poměrech bralo na sebe zpravidla symbolistickou podobu, ale projevovaly se v něm již také prvky rodící se secese. V novém století nabýval pak tento proces diferenciaci a střídání literárních směrů ještě intenzivnější podobu. Doznívající dekadence a symbolismus se srážejí s novými tendencemi senzualismu, vitalismu a civilismu, tvorby inspirované na jedné straně soudobým sociálním hnutím, na druhé moderní technickou civilizací i zrodem evropských literárních směrů, jako byly futurismus a kubofuturismus.

Dvacátá léta pak v české literatuře žijí především ve znamení expresionismu a poetismu, v menší míře i dadaismu a ovšem i celoevropského hnutí proletářské literatury jako nadstylové a nadměrové tendence vyvolané vzednutím dělnického hnutí, které se v reakci na válku a pod vlivem ruské revoluce radikalizuje k revolučnímu řešení hlubokých poválečných sociálních protikladů.

Zatímco v evropských literaturách se surrealismus stal již ve dvacátých letech vůdčím avantgardním směrem, v české literatuře zakotvuje teprve ve třicátých letech jako organické vyústění předcházejícího poetismu; spojení je tu dáno i totožností protagonistů obou směrů, V. Nezvala a K. Teiga. Vedle surrealismu se však rodí i český typ existenciální tvorby (Halas), která prožívá pak svou regeneraci v díle mladé generace čtyřicátých let — u Jiřího Ortena a u těch autorů, kteří existenciální pocit promítají do předmětného světa dějů velkoměstského života (básníci Skupiny 42). V próze pak třicátá léta přinesla její zrovnoprávnění s poezií, pokud jde o vývojovou iniciativu, o žánrové rozrušení a schopnost hlubšího a celistvějšího uchopení skutečnosti; vedle orientace noetické a psychologické se objevuje zejména směřování k široce koncipovanému společenskému románu, který v řadách levicově orientovaných tvůrců korespondoval se vznikajícím teoretickým úsilím o socialisticko-realistickou tvorbu.

Již z tohoto schematicky načrtnutého výčtu směrů a tendencí je patrné, že nejde o projevy, které by provázely jen vývoj české literatury, nýbrž že se jedná o jevy celoevropské. Už proto jejich základní motivaci nemůžeme hledat jen v domácím prostředí, nýbrž v celkovém vývoji moderní společnosti a v postavení člověka v ní. Situaci člověka první poloviny 20. století pak určují dva podstatné momenty: jednak vyhrocující se společenský antagonismus provázený sociálními otřesy, krizemi a srážkami nebývalých rozměrů a obrovského materiálního i duchovního dosahu (dvě světové války, revoluce v Rusku, hospodářská krize, fašistické převraty v Itálii, Německu, Španělsku), a jednak nebývalý rozvoj technického potenciálu lidstva. Obě tyto skutečnosti takřka každodenně proměňují tvář světa i postavení člověka v něm, včetně jeho psychických dispozic, ovlivňují i vývoj a podobu moderního umění. Nutí tvůrce, aby stále znovu uváděl „literární vyjadřování a zobrazování v soulad s moderní skutečností a se situací člověka v moderní společnosti“ (Vodička), urychlují vývoj literatury a hned v zárodku narušují každou tendenci k setrvačnosti. Ač tedy prudké střídání norem vztahujících se k literatuře není specifickým rysem jen české literatury, přece jen tento rys odlišuje její podobu v první polovině 20. století od vývoje předcházejícího, stává se jedním z jejích konstitutivních znaků.

Vedle směrového rozrůznění probíhají v české literatuře této doby ještě další diferenační procesy, zejména v rovině žánrové. Současně s tím, jak dochází k stále výraznějšímu pojmání literatury jako beletrie, tj. literatury umělecké, a vyrazuje se z ní například celá oblast tvorby vědecké, z jiné strany vstupují do ní nové žánry, podstatně ovlivněné okolními oblastmi lidského působení, novinářstvím, psychologií, filozofií aj. Významnou součástí literatury se tak stává umělecká reportáž, literatura faktu aj. Podstatně do žánrového rozrůznění literatury zasáhly také nové literární směry; například poetismus vedle dobově přechodných útvarů, inspirovaných představou kombinace několika druhů umění a novými technickými možnostmi, vyvolal v život žánr polytematické básně, která na asociativním principu řadí k sobě nesourodé představy, spojováním časově i prostorově odlehklých dějů vytváří jejich simultaneitu a prakticky nahrazuje v moderní poezii starší útvar epické a lyrickoepické básně. V divadle se vedle klasické podoby dramatu ustavuje nový typ divadelního projevu — moderní revue, kombinující prvky dramatického děje se zpěvními výstupy a spojující pevný dramatický tvar s prvky improvizace a hry.

Směrová a žánrová diferenciaci, příznačná pro českou literaturu první poloviny 20. století, není však vyvolána jen rychlou proměnlivostí norem, jejich krátkodobou působností, ale také jejich zvrstveností; v literatuře se současně prolíná několik norem, jejichž platnost se vztahuje na omezený okruh autorů, ať již generační, skupinový, druhový nebo ideový, ale je také dána orientací na čtenáře, ke kterému se literatura obrací (lidová četba, dívčí četba, takzvaná braková literatura, osnovaná ve 20. století na vysloveně komerční bázi a zaměřená na nejméně náročný konzumentský typ). Ale i když setrváváme jen v rovině umělecké literatury a jejího vývoje (to je také poslání těchto Dějin české literatury), klade obsáhnutí celé šíře dobových norem zvýšené, nebývalé nároky na čtenáře. Na jedné straně se okruh vnitřní této umělecké literatury rozšiřuje, zejména obecným růstem vzdělanosti, podporovaným i novými možnostmi komunikace (budování systému veřejných knihoven, rozhlas). Na druhé straně vzrůstá napětí mezi literaturou a čtenáři (začíná se hovořit o nesrozumitelnosti moderní literatury). To platí zejména o těch dílech moderních směrů, která vytvářejí normy nezřídka prudce odlišné od standardních podob dosavadní literatury, předem předpokládají relativně omezené možnosti komunikace, počítají s tím, že jejich norma nebude ihned široce pochopena. Z tohoto napětí se také zrodil pojem umělecké avantgardy — přední hlídky, která prozkoumává nové možnosti a jejíž výsledky dojdou obecného ohlasu až v pozdějších obdobích. Pro takové chápání umělecké avantgardy v širším slova smyslu máme doklady také v české literatuře (například Sovovy symbolické sbírky z devadesátých let hledaly s největšími obtížemi nakladatele a Zlomenou duši musel básník nakonec vydat vlastním nákladem); avšak zejména ve dvacátých letech vžilo se u nás pojetí poněkud jiné, ne bez vlivu ruských revolučních avantgard, dalo by se říci pojetí avantgardy v užším slova smyslu: jako sepětí moderního umění se společenskou revolučností, jejímž reprezentantem

je dělnická třída a jež povede také k revolučnímu přetvoření umění a literatury. V tomto smyslu se pojem avantgardy v české literatuře vztahuje na poetismus ve dvacátých a na surrealismus v třicátých letech.

Při zpracovávání čtvrtého dílu Dějin české literatury byli autoři metodologicky i koncepčně vázáni předcházejícími svazky. Platí to především o periodizaci, která v předcházejících svazcích vycházela z hledisek obecně společenského vývoje a která proto také položila předěl mezi třetím a čtvrtým svazkem na konec 19. století, konkrétně do roku 1897, s odůvodněním, že tehdejší individualistické, buřičské gesto je jen vyústěním napětí mezi literaturou a společností, provázejícího v různé podobě literaturu druhé poloviny 19. století. Tím se stalo, že nové hodnoty literatury devadesátých let i její organická souvislost s dalším vývojem zůstaly ve třetím svazku zastřeny pojetím tohoto období jako vyústění tradic 19. století.

Česká literatura první poloviny 20. století je rozvržena do tří základních období:

1. Léta 1898–1918

2. Léta 1918–1929

3. Léta 1929–1945 (tvorbě okupačních let 1939–1945 je věnována samostatná podkapitola).

První období tedy uzavírá vznik samostatného československého státu, který znamenal výrazný předěl v životě národa. V literatuře ovšem doznívají v té době ještě reakce na válku a tradice předválečné moderny, jejíž vývoj válka přerušila. Zde by byl vnitřní předěl, volený podle vlastního vývoje literatury, asi o něco pozdější; spadal by do let, kdy vycházejí Čapkovy překlady Francouzské poezie nové doby a kdy se začínají objevovat první díla proletářské literatury a poetismu. Zato společenská a literární hlediska splývají při volbě konce dalšího období, roku 1929. Velká hospodářská krize otrásla vědomím lidí, vyvolala pocity nejistoty a provizoria. Tehdy se také výrazně mění podoba české literatury. Rozchází se s kolektivismem a přímočarým perspektivismem dvacátých let, slábnou její optimisticky hravé tóny. Utopické prvky poetistického programu se jednak transformují v surrealistický průzkum snu a podvědomí, jednak ustupují problematice jedince a jeho existenciálním pocitům. S růstem společenského napětí po nástupu fašismu a s bezprostředním ohrožením československé státní samostatnosti sílí také v české literatuře znovu společenské tóny. Próza tehdy začíná hledat sociální i rodovou kontinuitu minulosti s přítomností, v žánru společenského románu sleduje individuální osudy jedinců v souvislosti se široce pojatým děním, a to se záměrem vysledovat smysl současných i nedávných událostí a oživit paměť tradice, v níž spočívají kořeny dneška i perspektivy zítřka. Také v poezii druhé poloviny třicátých let stále silněji zaznívá hlas odporu vůči fašismu, který vrcholil v tragických letech 1938 a 1939.

Ani nacistická okupace nebyla zpočátku s to umlčet tyto hlasy. Postupně ovšem přísná cenzura a řada omezujících opatření v ediční činnosti nakladatelství vtiskly české literatuře přece jen specifický ráz. Přiměly ji uchýlit se k symbolicko-jinotajné tvorbě, k připomínkám tradice, k symbolům národního života a státnosti (verše o Praze, připomínky tradic české literatury, zejména Máchy a Němcové) a jen ilegální tvorba a tvorba českých autorů emigrujících před okupanty do zahraničí mohla otevřeně vyjadřovat svůj antifašistický postoj. Tyto zvláštní podmínky existence české literatury za nacistické okupace podnítily také vznik samostatné podkapitoly v rámci české literatury let 1929–1945.

Za konečný mezník čtvrtého dílu a tím i celého zpracování Dějin české literatury byl zvolen rok 1945. Základním motivem tu byl opět fakt společenský, konec války, osvobození Československa a obnova státní samostatnosti. Jsou to události tak závažné, že jim byla dána přednost před jevy literárními, zejména před skutečností, že vlastně teprve po osvobození mohla vyjít řada děl otevřeně antifašistických, která však vznikla ještě za okupace, mezi nimi i ta z nejvýznamnějších (Holan, Halas, Hrubín, Fučík, Nezval, Neumann), ale také díla nejmladší básnické generace (Kainar, Kolář, Blatný, neosurrealisté ze skupiny Ra aj.), která také nejvýrazněji udržovala kontinuitu své válečné a poválečné tvorby, a tedy i vlastní kontinuitu literatury.

Čtvrtý díl podržuje formální uspořádání předcházejících svazků: rozvržení dějin na kapitoly obecné, podávající vývoj literatury, a na kapitoly monografické. Také vnitřní členění vývojových obecných kapitol je ob-

dobné. Skládají se ze dvou částí. První obsahuje stručný náčrt všeobecných podmínek, za nichž se literatura daného časového úseku vyvíjela, rýsuje hlavní vývojové tendence, zaznamenává stav literární kritiky a vědy, překladatelství, česko-slovenských literárních vztahů a vůbec vztahů k cizím literaturám. Na závěr těchto vývojových kapitol je pak podán přehled základních časopisů, edic a vydavatelské činnosti. Druhá část obecných kapitol předvádí již na konkrétních dílech vývoj jednotlivých literárních druhů, poezie, prózy a dramatu a také vývoj dětské literatury, která se právě v tomto období konstituuje jako svébytný žánr, a je jí proto poprvé v každém období věnována samostatná kapitola.

Smyslem monografických kapitol je vedle metodologického zdůraznění skutečnosti, že vývoj literatury se neděje automatickým hromaděním děl, nýbrž individuálními tvůrčími akty, osvětlit hlouběji, než to umožňují obecný zřetel k vývoji druhů, díla těch literárních osobností, která se v určitém časovém úseku nebo i v několika obdobích stala vůdčími nositeli vývojových tendencí literatury, poskytovala impuls k proměně literárních norem.

Volba autorů nebyla snadná. Vedle koncepčních zřetelů jsme byli nuceni přihlížet i k únosnosti rozsahu celého svazku. Především jsme se rozhodli nezachycovat monograficky ty autory, jejichž vývoj není stále dovršen, neboť dodnes vytvářejí nové, zralé umělecké hodnoty (Jaroslav Seifert), nebo u nichž těžiště díla spočívá až v tvorbě po roce 1945 (např. Vladimír Holan, František Hrubín ad.). Při výběru autorů jsme vycházeli — vedle zásadního hlediska nesporných vnitřních hodnot díla — především z potřeb a logiky výkladu: z toho, nakolik autor reprezentuje určitý literární žánr (tak jsme např. vybrali jako jediného představitele literární kritiky F. X. Šaldu, který zásadně ovlivnil podobu české literatury během celého půlstoletí), určitý literární směr (např. Wolker jako představitel proletářské poezie, Nezval jako představitel poetismu, ale také surrealismu) nebo určitou generaci (Toman a Šrámek jako představitelé generace buřičů z počátku století); brali jsme v úvahu iniciační úlohu autora v domácím literárním procesu (např. Šrámkův podnětný zásah do všech tří literárních žánrů, jímž dlouhodobě ovlivnil poválečnou generaci, Neumannův podíl v rámci předválečné moderny na avantgardním hledání české poezie, Vančurův osobitý přínos moderní české próze) i jeho místo v širším literárním povědomí za hranicemi národní literatury (Jaroslav Hašek, Karel Čapek). Podobně jsme postupovali i při zařazování monografických kapitol k určitým vývojovým obdobím: snažili jsme se zvolit období, kde autor nejvýrazněji zasáhl do literárního vývoje, kde jeho tvorba vrcholí nebo kde vytvořil svá nejzávažnější díla. Jsme si vědomi, že toto kritérium nemusí být jednoznačně chápáno a že jeho konkrétní aplikace záleží na individuálním přístupu a výkladu historika (např. Nezvala — ale také Horu, Vančuru, Čapka — lze na základě některého z těchto hledisek přiřadit stejně ke dvacátému jako ke třicátému letům). To se ostatně týká i samotného výběru; autoři jsou si vědomi, že i při snaze o důsledné uplatnění objektivních hledisek bude výběr diskutabilní.

Jestliže v řadě koncepčních a metodologických otázek nalézali autoři čtvrtého dílu Dějin české literatury oporu a východisko v předcházejících svazcích, pak při vlastním zpracování vývoje literatury první poloviny 20. století se octli před látkou, která kladla mimořádné nároky i mimořádný odpor. Zpravidla se v takových situacích hovoří o nepopsaném listu, o neuspokojivém stavu předběžných dílčích studií a analýz; v našem případě by to však plně neodpovídalo. Existují některé syntetické práce (A. Novák, B. Václavek), máme již řadu literárněhistorických monografií i studií a většinou jsou také knižně sebrány a vydány práce kriticky sledující literaturu těchto období (F. X. Šalda, K. Sezima, J. Karásek, A. Procházka, J. Hora, M. Rutte, A. Vyskočil, B. Václavek, A. M. Píša, F. Götz, Z. Nejedlý, B. Polan, J. Fučík aj.). Jen pro období nacistické okupace prakticky neexistovalo žádné orientační vodítko a jeho zpracování muselo začínat u nejzákladnějších heuristických prací. Ale i tak, nechtěli-li autoři mechanicky přejímat vyřčené soudy, museli se znovu probírat nepřehledným množstvím knih a časopisů. Nejde však jen o kvantitu materiálu, byt by jeho zvládnutí bylo časově sebenáročnější. Ještě s většími nástrahami se setkali autoři při jeho koncepčním zvládnutí; zmiňme se jen znovu o tom, že v každém období se prolínalo hned několik literárních norem, že proměny literatury se v tomto období značně zrychlily, že bylo třeba překonávat i různé deformující pohledy atd.

Tomu odpovídá i složitá geneze svazku. Od jeho prvních propozic ještě v padesátých letech se několikrát změnila jak jeho koncepce (původně šlo o stručnou vysokoškolskou příručku), tak redakce a autorský kolektiv. Jeho dnešní podoba vznikala hlavně v druhé polovině šedesátých let, přičemž obsáhlost úkolu si vyžádala širší autorský kolektiv, než jak tomu bylo zvykem v předcházejících dílech. Spolu s pracovníky Ústavu pro českou literaturu se na něm podíleli i odborníci z katedry české a slovenské literatury Filozofické fakulty Karlovy univerzity.

Přestože šlo z valné části o autory pojetím literatury si blízké, nevyhnul se tak velký kolektiv diferencím ve zpracování příslušných autorských částí. Této rozmanitosti je si redakce plně vědoma; mohla ovšem usměrňovat autory jen v základní koncepci a v zásadách jednotlivých postupů. Nemohla jim však vnucovat své představy o jednotlivých dílech, osobnostech i vývojových otázkách, i když téměř každá kapitola prošla širší diskusí v příslušných odděleních Ústavu nebo v autorském kolektivu. Zůstalo věcí autorů, zda akceptují připomínky z těchto diskusí i připomínky redakce. V tomto smyslu jsou jednotliví spolupracovníci odpovědní za kapitoly, které zpracovali, neboť jsou plně jejich dílem.

DOVĚTEK Z ROKU 1990

Jako mnoho jiných knih potkal i náš IV. díl Dějin české literatury typický normalizační osud: v letech 1968–1969 byl svazek autorsky dokončen a redakčně připraven, prošel recenzním řízením, připomínky vzešlé z tohoto řízení byly zpracovány a svazek byl odevzdán a přijat nakladatelstvím k tisku. Na základě rozhodnutí nového vedení Ústavu pro českou literaturu ČSAV však byl již přijatý svazek podroben novému recenznímu řízení, pro něž byli jmenováni noví tři (!) recenzenti; stačil už posudek prvního z nich, aby svazek byl vyřazen z plánu. Profesor Josef Hrabák v obsáhlém posudku formuloval (vedle řady drobnějších věcných i méně věcných připomínek) několik zásadních ideových námitek: že se v celkové koncepci pro přílišný „nadhled“ autorů ztrácí „ideová páteř“ daného období, již je „vývoj k literatuře socialistické“ („každý literární fakt by měl být interpretován a hodnocen z tohoto úhlu“), že místo aby se vycházelo „z třídních pozic jednotlivých autorů a z postavení jejich díla v třídním zápase“ stojí v popředí zájmu „většinou problematika lidské existence“; chybí „syntetická kapitola o vztahu literární tvorby ke Komunistické straně Československa“ atd. atd. Závěr byl zcela jednoznačný: „... po stránce faktografické je dílo plně na výši. Je třeba vysoce ocenit velikou heuristickou práci, kterou autoři museli vykonat. Námítky se týkají některých věcí diskusní povahy, metody výkladů, proporcionality, ale hlavně ideové nevyrovnanosti. Dílo dostávalo konečnou podobu v letech plných ideové nejasnosti a zmatků a je to na něm vidět, zejména na snaze po „nadhledu“ a „objektivnosti“. Navrhují proto, aby se zatím nevydávalo a uložilo v ÚČSL...“ (Podtrhl J. H.)

Díky této ideové ostražitosti přečkalo dílo v zásuvkách redaktorů „zatím“ dvě desetky let. Někteří z jeho autorů strávili tato léta na nejrůznějších mimovědeckých pracovištích, čtyři autoři — Věra Karfíková, Miroslav Laiske, Milan Obst a Břetislav Štorek — mezitím zemřeli. Zemřel také Miloslav Nosek, který vypracoval první verze kapitoly o dramatu dvacátých let (do definitivní podoby kapitolu dovedla L. Lantová). Po dvaceti letech, za zcela nových okolností společenských a v nově se tvořícím myšlenkovém klimatu se objevila před námi možnost dílo konečně vydat a zúročit tak několikasetou práci do něho vloženou. Autoři a redaktori byli postaveni před dilema. Pro vydání mluvila zejména skutečnost, že za celou tuto dobu žádná podobná syntetická práce na půdě Akademie ani mimo ni nevznikla a v dohledné době stěžejní vznikne, a přitom její nedostatek je silně pocítován zejména na vysokých školách. Na druhé straně si autoři byli samozřejmě vědomi, že jejich práce nese pečeť doby, ve které vznikala, a že bude dnes konfrontována se situací podstatně odlišnou, s novými tendencemi v oblasti vědeckého myšlení, včetně myšlení o literatuře (a včetně myšlení autorů samých). Víme, že dvacetileté prodlení důkladně prověří životnost naší práce — jako ostatně prověřuje čas životnost každého díla a každé myšlenky.